

М. А. Гирік,
здобувач кафедри державного управління і менеджменту, Національна академія
державного управління при Президентіві України

ЩОДО ВИЗНАЧЕННЯ КАТЕГОРІЇ "ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО"

Стаття присвячена проблемам визначення категорії "громадянське суспільство", виявленню істотних ознак цієї категорії та розкриттю їх змісту. Аналізуються найбільш поширені в філософії, соціології, політології, правознавстві та державному управлінні погляди на сутність та зміст громадянського суспільства в Україні. Наголошується на необхідності застосування діяльного теоретико-методологічного підходу при пізнанні властивостей громадянського суспільства в науці державного управління.

This article is devoted to the problems of determining the category of "civil society", revealing the essential characteristics of this category and disclosure of their contents. The most common in philosophy, sociology, political science, law and public administration views on the nature and content of civil society in Ukraine have been analyzed. Stressed the need for application of active theoretical and methodological approach to the knowledge of the properties of civil society in the science of public administration.

Ключові слова: громадянське суспільство, ознаки громадянського суспільства, система громадянського суспільства, правова держава.

Key words: civil society, indications of civil society, system of civil society, legal state.

ВСТУП (НАУКОВА ПРОБЛЕМА, СТУПІНЬ ЇЇ ВИВЧЕНОСТІ, АКТУАЛЬНІСТЬ ТІЄЇ ЧАСТИНИ ПРОБЛЕМИ, ЯКІЙ ПРИСВЯЧЕНА СТАТТЯ)

Основною метою розвитку України як демократичної, соціальної, правової держави (ст. 1 Конституції України) прийнято вважати побудову гармонійно розвиненого громадянського суспільства, котре, у свою чергу, буде надійним гарантом наведених кваліфікуючих ознак Української держави. Досягнення цієї мети вимагає належного теоретико-методологічного забезпечення процесу розвитку громадянського суспільства та правової держави у їх постійній взаємодії. При цьому чи не найбільш важливим завданням науки державного управління на сьогодні є визначення найбільш раціональних і ефективних форм і видів легітимного стимулюючого впливу Української держави на громадянське суспільство. Це вимагає чіткого наукового розуміння сутності та змісту категорії "громадянське суспільство".

Нині доводиться констатувати, що категорія "громадянське суспільство" є не лише однією з найбільш уживаних, а й найбільш суперечливих. Розмаїття її визначень, поширене у філософії, соціології, політології, правознавстві та державному управлінні, часто призводить до термінологічної плутанини. Так, занадто широке розуміння громадянського суспільства та його системи дозволяє відносити до нього майже всі інститути держави й інститути місцевого самоврядування, що суперечить істині та призводить до термінологічної плутанини. У цьому сенсі слід визначитись із світоглядними методологічними принципами, які слід враховувати при дослідженні громадянського суспільства.

АНАЛІЗ ОСТАННІХ ДОСЛІДЖЕНЬ І ПУБЛІКАЦІЙ

Дослідження проблем громадянського суспільства ще з часів Античності по праву може вважатися пріоритетним для більшості вітчизняних і зарубіжних наук, оскільки цій проблематиці нині присвячено численні наукові та навчальні видання, самостійні дисертаційні дослідження. Разом із тим, хотілось би наголосити на актуальності останніх досліджень, присвячених проблемам виявлення сутності та змісту громадянського суспільства, які отримали своє відображення в роботах Н.К. Дніпренко, Н.Т. Гончарук, В.П. Горбатенка, І.О. Кресіної, В.С. Куйбіди, Т.В. Мотренка, Н.Р. Нижник, О.В. Скрипнюка, Ю.М. Тодики й ін. Окрім того, сучасні уявлення про громадянське суспільство будуть неповними без урахування Р. Коаса, К.Р. Поппера, Ф. Фукуями, Ф.А. фон Хайека та інших європейських і американських мислителів другої половини ХХ — поч. ХХІ ст.

ВИДІЛЕННЯ НЕВИРІШЕНИХ РАНІШЕ ЧАСТИН ЗАГАЛЬНОЇ ПРОБЛЕМИ

Приділення проблем громадянського суспільства значної уваги українських і зарубіжних вчених створює ілюзію вичерпності результатів відповідних досліджень. Разом із тим, не завжди поняття громадянського суспільства, обґрунтовані в філософії, соціології, політології та правознавстві, будуть актуальними для теорії і практики державного управління. До того ж сучасна державно-управлінська наука в Україні нині, як ніколи раніше, вимагає не лише догматичних уявлень про громадянське сусп-

ільство, а передусім дієвих моделей розбудови громадянського суспільства у його дихотомічному зв'язку з правовою державою. Водночас самі такі моделі очікують свого належного наукового осмислення та обґрунтування.

ПОСТАНОВКА ЗАДАЧІ (ФОРМУЛЮВАННЯ МЕТИ І МЕТОДІВ ДОСЛІДЖЕННЯ)

Виходячи з того факту, що нині в науці існують сотні визначень категорії "громадянське суспільство", на наше переконання, основною метою цієї статті має стати їх системний аналіз і узагальнення, а також встановлення теоретико-методологічних основ детермінації відповідної категорії в науці державного управління, котра повинна стати концептом дієвої моделі взаємодії громадянського суспільства та правової держави в Україні.

РЕЗУЛЬТАТИ (ВИКЛАД СИСТЕМИ ДОВЕДЕНЬ ЗАПРОПОНОВАНОЇ ГІПОТЕЗИ, ОБґРУНТОВУВАННЯ НАУКОВИХ РЕЗУЛЬТАТІВ)

Загальновідомо, що громадянське суспільство та його розвиток пройшли складний історичний шлях свого зародження, становлення та розвитку. Обґрунтування цього терміна мислителями сягає ще часів Античності. Поняття "громадянське суспільство" вперше вживається ще в працях Арістотеля, де він вивів його від слова "громадянин", тобто "суспільство громадян", які є вільними і освіченими. Наділі ідеї громадянського суспільства отримали свій розвиток у концепції *societas civilis*, обґрунтованій Цицероном. Але тогочасне "суспільство громадян" було далеко від сучасного громадянського суспільства та його ідеалів. Воно охоплювало фактично всі суспільні інститути та явища соціального буття — сім'ю, релігію, освіту, художню літературу, наукові вчення тощо.

Сучасний зміст категорії "громадянське суспільство" почав формуватись одночасно з ідеями та ідеалами природного права. Зокрема, його витoki можна знайти у роботах таких мислителів XVII ст., як Г. Гроцій, Т. Гобс, Дж. Локк Н. Макіавеллі та ін. У наступному столітті вагомий внесок у розвиток теорії громадянського суспільства зробили Ж.-Ж. Руссо, Ш.-Л. Монтеск'є, В. Гумбольдт, Д. Віко та інші мислителі епохи Відродження. Так, англійський філософ Дж. Локк на перше місце ставив не державу, а суспільство і визнавав за державою тільки той обсяг повноважень, який санкціонований суспільним договором між громадянами. Це твердження свідчить на користь дихотомії держави і громадянського суспільства та отримує підтвердження в реальній практиці державного управління держав так званої "старої демократії" — Велика Британія, Італія, Німеччина, США, Франція, Японія та ін.

У XIX ст. питання взаємозв'язку держави і громадянського суспільства вивчав Г.В.Ф. Гегель, який дійшов висновку, що громадянське суспільство являє собою стадію в діалектичному русі від сім'ї до держави. Абсолютна свобода в гегелівській системі отримує втілення в державі, яка співвідноситься із громадянським суспільством, як "небо" і "земля". На відміну від Г.В.Ф. Гегеля, Ш.-Л. Монтеск'є, Т. Пейна, Ж.-Ж. Руссо, А. Фергюсон та інші, по-різному аргументуючи і деталізуючи положення про громадянське суспільство як джерело легітимності держави, підкреслювали його верховенство над державою. Такі позиції згаданих мислителів кореспондуються з їх поглядами на народний суверенітет, як єдине джерело влади у державі.

У другій половині XX — на поч. XXI ст. значний вплив на формування новітніх методологічних підходів до розуміння громадянського суспільства мали теорії Р. Коа-

са, К. Р. Поппера, Ф. Фукуями, Ф. А. фон Хайека та інших мислителів. Разом із тим, перша половина XX ст. стала періодом безпрецедентної експансії держави у сферу приватного життя громадян, особливо у нацистській Німеччині, фашистських Італії та Іспанії, колишньому СРСР. У другій половині XX ст. негативне ставлення до громадянського суспільства спостерігалось у багатьох деколонізованих країнах Африки, Південної Азії та Латинської Америки.

У 70—80-х роках XX ст. розширюється простір громадянського суспільства, виникають нові форми громадських рухів, оригінальні форми суспільно-політичної мобілізації (партії-рухи, народні фронти тощо), які не суперечать конституційним нормам. Це спонукало до наукових досліджень проблем теорії та практики громадянського суспільства, а також до удосконалення механізмів конституційного захисту легітимних інтересів громадянського суспільства та його представників [10, с. 165].

Нагадаємо, що саме у кінці минулого століття, уперше в історії України в статтях 36 і 37 Конституції України 1996 р. широко закріплюється правовий статус політичних партій, інших об'єднань громадян, визначається характер їх зв'язків з державою, не відомий нашій державі за часів так званої "радянської доби". Принципове значення в цьому аспекті має закріплення в ст. 15 Конституції положення щодо політичної та ідеологічної багатоманітності: "Суспільне життя в Україні ґрунтується на засадах політичної, економічної та ідеологічної багатоманітності. Держава гарантує свободу політичної діяльності, не забороненої Конституцією та законами України" [6]. Розвиток наведених конституційних положень і став важливою правовою основою розбудови громадянського суспільства в Україні.

На жаль, XXI ст. та поширення світового тероризму, а також боротьба з ним певною мірою обмежують самоврядуваність громадянського суспільства. Законодавча тенденція, наприклад, досить яскраво проявилась у законодавчому розширенні повноважень Президента США, деяких силових структур цієї держави після терористичного акту 11 вересня 2001 р. Ускладнення суспільного життя, посилення загроз національній безпеці у різних країнах світу веде до того, що держави намагаються посилити контроль над громадянами, політичними партіями, асоціаціями, профспілками, іншими індивідуальними і колективними учасниками громадянського суспільства.

Поряд із цим, ідеали громадянського суспільства стали загально визнаною цивілізаційною цінністю. Нині важко знайти країну світу, яка, хоча б на декларативному рівні, не конституювала своє прихильне ставлення до громадянського суспільства. У багатьох європейських державах відповідні ідеали втілені в щоденному житті, про що свідчить досвід державотворення та правотворення в країнах-учасницях ЄС.

Нині громадянське суспільство визнається важливою складовою конституційного ладу України. Вірною буде й теза про те, що конституційний лад України має на меті створення належних конституційних умов для розвитку та дієвості громадянського суспільства в нашій державі. Разом із тим, нині у вітчизняній філософській, політологічній, соціологічній, юридичній і державно-управлінській науці та роботах представників цієї науки не існує єдності поглядів на проблему визначення громадянського суспільства, виявлення його сутнісних ознак, встановлення системи тощо [1; 3; 4; 7; 8].

Не менш актуальною залишається й проблема детермінації категорії "громадянське суспільство" через призму її співвідношення з категорією "державна". До прикладу,

на міжнародній конференції "Громадянське суспільство в Україні: проблеми забезпечення правотворчої діяльності", яка відбулася 7 квітня 2008 р. у Київському регіональному відділенні АПРНУ, її учасники відзначали, що громадянське суспільство нині існує в Україні невіддільно від держави [3]. До того ж його ефективний розвиток і функціонування можливі лише за умови існування сильної держави.

Натомість у вітчизняній державно-управлінській, політологічній і юридичній літературі нині не існує усталеного та беззаперечного розуміння категорії "громадянське суспільство", а також цілісних концептуальних уявлень про структурні елементи такого суспільства, які ще називають інститутами і структурами. Одні автори вважають, що інститути громадянського суспільства — це комплекс соціокультурних, етнонаціональних, сімейно-побутових та інших зв'язків, які забезпечують соціалізацію і виховання особи. На думку інших авторів, інститутами громадянського суспільства є вільна підприємницька діяльність, гарантована державою свобода підприємницької, трудової і споживчої діяльності.

До прикладу, Г. П. Щедрова в "Політичному енциклопедичному словнику" визначає громадянське суспільство як "суспільство громадян із високим рівнем економічних, соціальних, політичних, культурних і моральних властивостей, яке спільно з державою утворює розвинені правові відносини; суспільство рівноправних громадян, яке не залежить від держави, але взаємодіє з нею заради спільного блага. Громадянське суспільство є базисом держави, ініціює в ній необхідні зміни. Держава, в свою чергу, захищає принципи самоврядування всіх організацій, які формують громадянське суспільство. Але, якщо державі властиві різні форми правління ..., то громадянське суспільство існує виключно за умов демократії" [9, с. 119]. Існують й інші визначення громадянського суспільства, до більшості з яких можна приєднатися, але водночас при зіставленні вони часто суперечать одне одному або ж стосуються різного об'єкта наукових досліджень.

Таким чином, є очевидним, що поняття громадянського суспільства охоплює сукупність моральних, правових, економічних, політичних відносин, включаючи власність, працю, підприємництво, організацію і діяльність суспільних об'єднань, систему виховання, освіти, науки і культури, сім'ю, систему засобів масової інформації, неписані норми людської поведінки, конкретні аспекти політичного режиму. Існують й інші погляди на визначення сутності та змісту громадянського суспільства, його конституційних основ. Так, Л. Герасіна пише, що громадянське суспільство це — "людська спільнота, яка формується і розвивається у демократичних державах і представлена сукупністю недержавних відносин (економічних, соціальних, політичних, правових, етнічних, духовних, культурних, релігійних тощо) та мережею добровільно створених у різних сферах життєдіяльності поза державних структур — об'єднань, організацій, спілок, асоціацій, клубів, центрів, фондів та ін." [2, с. 44].

На думку Ю. М. Тодики, громадянське суспільство — це система самостійних і незалежних від держави суспільних інститутів і відносин, що забезпечують умови для реалізації приватних інтересів, потреб індивідів і колективів для життєдіяльності соціальної і духовної сфер, їх відтворення і передачі від покоління до покоління.

Структурними елементами громадянського суспільства, на думку цього ж вченого, є: а) добровільно сформовані первинні самоврядні угруповання людей (сім'я, різні асоціації, господарські корпорації, клуби за інтересами, інші суспільні об'єднання); б) сукупність недержавних суспільних відносин; в) господарська і приватна частина життєдіяльності людей, їх звичаї, традиції; г) сфера самовряд-

них організацій і індивідів [5, с. 187].

Водночас слід погодитися з О. В. Скрипнюком, який пише про необхідність при детермінації категорії "громадянське суспільство" враховувати наступні висхідні положення: а) громадянське суспільство не можна ототожнювати з приватними інтересами й приватноправовими відносинами, оскільки сучасне громадянське суспільство в Україні не є "втечею від держави". Воно відображає легітимні інтереси, насамперед, носіїв публічної влади — народу, територіальних громад, політичних партій, трудових колективів, громадян тощо; б) діяльність громадянського суспільства нині не обмежується соціальною та духовною сферами суспільного життя. Предметом діяльності сучасного громадянського суспільства в Україні є всі без виключення сфери конституційного ладу нашої держави, тобто усі сфери суспільного та державного життя в нашій державі; в) серед вітчизняних правознавців поширена думка, що громадянське суспільство є не асоціацією певних інститутів і організацій, а станом, режимом мобілізації суспільства для захисту своїх легітимних прав і інтересів.

Внаслідок цього О. В. Скрипнюк робить висновок, що громадянське суспільство — це система суспільних відносин, спрямованих на мобілізацію та захист суспільством і його представниками, як індивідуально, так і колективно, своїх легітимних прав та інтересів у всіх сферах суспільного та державного життя. Відповідно конституційні основи громадянського суспільства є системою тих принципів, на основі яких виникають, змінюються та припиняються визначені суспільні відносини [10, с. 167—168].

Також можна погодитися із твердженням українських правознавців про те, що в основі будь-якого громадянського суспільства покладені такі найбільш загальні ідеї і принципи, як: 1) економічна свобода, багатоманітність форм власності, ринкові відносини; 2) визнання і захист природних прав і свобод людини і громадянина; 3) легітимність і демократичний характер державної влади, рівність усіх перед законом і правосуддям, належна правова захищеність особи; 4) правова держава, яка базується на принципі поділу і взаємодії гілок державної влади; 5) політичний і ідеологічний плюралізм, наявність легальної опозиції; 6) свобода слова і друку, незалежність засобів масової інформації; 7) невтручання держави у приватне життя громадян, їх взаємні обов'язки і відповідальність; 8) класовий мир, партнерство і національна злагода; 9) ефективна соціальна політика, яка забезпечує гідний рівень життя людей [5, с. 190]. При цьому останній із наведених принципів набуває особливо важливого значення в сучасних політико-правових реаліях конституційного розвитку нашої держави.

Разом із тим, визначаючи особливості застосування категорії "громадянське суспільство" в науці державного управління, необхідно відзначити нагальну потребу в наділенні цієї категорії практичним значенням для удосконалення механізмів державного управління та для реального розвитку суспільства та держави. Тому слід відзначити наступні принципові положення щодо визначення поняття громадянського суспільства в державно-управлінській науці.

По-перше, за своєю сутністю, тобто за походженням, громадянське суспільство виникає одночасно з державою та є закономірною реакцією щодо захисту інтересів так званого "додержавного суспільства" від свавілля держави, але у способи і форми, визначені цією державою. Так, у кінці XIX ст. відомий російський правознавець Б. М. Чичерін у своїй роботі "Загальне державне право" (1894 р.) писав, що давні народи мало переймалися особистими правами людини, а за часів Античності ці права зводилися

переважно до можливості брати участь в управлінні державними справами. Водночас уже в давнину заява особи "civis Romanus sum" — "я громадянин Риму" захищало таку особу від свавілля з боку влади [12, с. 211]. Тобто самоідентифікація громадянського суспільства стала можливою після ідентифікації його членів як громадян держави. Через це, громадянське суспільство та державу слід розглядати не лише як взаємопоєднані, а і як взаємозумовлені явища соціального буття.

По-друге, за своїм змістом громадянське суспільство є системою легітимних відносин, які виникають, змінюються та припиняються в процесі взаємодії громадянського суспільства, його інститутів і окремих членів, з одного боку, та держави — з іншого, і спрямовані на формування гармонійно розвиненого суспільства та правової держави, існування та дієвість яких ґрунтуються на принципах демократії та верховенства права.

Очевидно, що в ідеалі громадянське суспільство можна розглядати як суспільство, в якому існують розвинуті економічні, культурні, правові, соціальні відносини між його індивідами. У такому суспільстві є досить широкою сфера публічних відносин, в якій активно діють політичні партії, масові громадські рухи, групи за інтересами, переконаннями, за іншими ознаками. Таке суспільство дбає про демократизацію влади, розвиток усіх форм безпосереднього народовладдя та локальної демократії, всебічне гарантування прав людини і громадянина, оптимальну взаємодію парламентської коаліції і меншості на основі узгодження позицій усіх членів громадянського суспільства, розвиток місцевого самоврядування.

По-третє, за формою свого буття громадянське суспільство є системою інститутів громадянського суспільства (політичних партій, громадських організацій, профспілок тощо), які ще іноді називають "неурядовими інститутами". При цьому держава повинна забезпечувати ефективні юридичні механізми взаємодії цих інститутів з державою та її органами, а також захист законних прав і інтересів членів громадянського суспільства. Натомість держава повинна відмовитися від намірів "упорядкувати" чи "структурувати" громадянське суспільство.

У цьому сенсі справедливим є твердження А. фон Хайека, який пише: "Збереження стихійного порядку суспільства є головною умовою суспільного блага його членів, у чому й полягає значення правил суспільної поведінки..." [11, с. 275]. Тобто громадянське суспільство представлене, у першу чергу, системою своїх саморегульованих інститутів, виникнення, модернізація чи занепад яких зумовлюється самими потребами громадянського суспільства та змістом легітимних механізмів його взаємодії з державою.

Насамкінець, хотілось би відзначити необхідність подальших досліджень громадянського суспільства з позицій діяльничої методології. Адже вона, будучи логічним продовженням інтегральної структурно-функціональної методології, поширеної нині в державно-управлінській науці, передбачає дослідження громадянського суспільства та його інститутів через призму їх дієвості та взаємодії з українською державою та її органами.

ВИСНОВКИ (НАУКОВА НОВИЗНА, ТЕОРЕТИЧНА І ПРАКТИЧНА ЗНАЧУЩІСТЬ РЕЗУЛЬТАТІВ ДОСЛІДЖЕННЯ, ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ РОЗРОБОК З ЦЬОЇ ТЕМИ)

Узагальнюючи, можна зробити висновок, що під громадянським суспільством слід розуміти системою легітимних відносин, які виникають, змінюються та припиняються в процесі взаємодії громадянського суспіль-

ства, його інститутів і окремих членів, з одного боку, та держави і її уповноважених органів, з іншого, і спрямовані на формування гармонійно розвиненого суспільства та правової держави в Україні, існування, дієвість яких ґрунтуються на принципах демократії та верховенства права та визнається міжнародною спільнотою.

ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ НАУКОВИХ РОЗВІДОК

Очевидно, що запропоноване визначення громадянського суспільства та встановлення його істотних ознак вимагає свого подальшого розвитку та обґрунтування, що й визначає подальший напрям відповідних наукових досліджень.

Література:

1. Адміністративна реформа в Україні: сучасний стан, проблеми та перспективи: монографія / За заг. ред. Н.Р. Нижник, Н.Т. Гончарук. — Д.: Монолит, 2009. — 384 с.
2. Герасіна Л. Громадянське суспільство і колізії в процесі реалізації політичної влади / Л. Герасіна // Вісник Академії правових наук України. — 2008. — № 3 (54). — С. 43—51.
3. Громадянське суспільство в Україні: проблеми забезпечення правотворчої діяльності: матеріали міжнародної наукової конференції (7 квітня 2008 р., м. Київ) / За ред. О.В. Скрипнюка. — К.: НДІ приватного права і підприємництва, 2008. — 348 с.
4. Єшкілев В. Корені трави. Громадянське суспільство в Україні: стан та перспективи розвитку / В. Єшкілев, В. Кампо, Д. Ляпін, С. Панцир, І. Підлусько / Г. Усатенко (ред.), І. Підлусько (упоряд.). — К.: Фонд "Європа ХХІ", 2003. — 285 с.
5. Конституційне право України: [підруч. для студ. вищих навч. закладів / За ред. Ю.М. Тодики, В.С. Журавського]. — К.: Видавничий дім "Ін Юре", 2002. — 544 с.
6. Конституція України, прийнята на V сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1996. — № 30. — Ст. 141.
7. Кудряченко А.І. Політична система і громадянське суспільство: європейські і українські реалії / А.І. Кудряченко, В.М. Бебик, В.І. Бортніков, О. Р. Гаврилюк, В.П. Горбатенко. — К.: НСД, 2007. — 39 с.
8. Любченко П.М. Конституційно-правові основи розвитку місцевого самоврядування як інституту громадянського суспільства / П.М. Любченко. — Х.: Одиссей, 2006. — 352 с.
9. Політологічний енциклопедичний словник / Упорядник В.П. Горбатенко; За ред. Ю.С. Шемшученка, В.Д. Бабкіна, В.П. Горбатенка. — 2-е вид., доп. і перероб. — К.: Генеза, 2004. — 736 с.
10. Скрипнюк О. В. Курс сучасного конституційного права України: академічне видання / О. В. Скрипнюк. — Х.: Право, 2009. — 468 с.
11. Хайек Ф. Право, законодавство і свобода: Со-временное понимание либеральных принципов справедливости и политики / Ф. Хайек; пер. с англ. Б. Пинскера и А. Кустарева; под ред. А. Куряева. — М.: ИРИСЭН, 2006. — 644 с.
12. Чичерин Б.Н. Общее государственное право. (Текст) / Б.Н. Чичерин; под ред. и с предисл. В.А. Томсинова. — М.: Зерцало, 2006. — 536 с.

Стаття надійшла до редакції 17.02.2010 р.